

України, ф. 1, оп. 20, спр. 3104, 39 арк. 28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3109, 66 арк. 29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, 169 арк. 30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, 205 арк. 31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6650, 78 арк.

Валентина Молоткина

**ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННОГО СТАНОВЛЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВА "УКРАИНСКИЙ РАБОЧИЙ" (1925–1934 ГГ.)**

В статье показано особенности организационного становления и функционирования издательства "Украинский рабочий" в контексте социальных изменений и политического развития УССР в 20–30-е гг. XX в.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книгораспространение, литература.

Valentina Molotkina

**SPECIAL FEATURES OF ORGANIZATIONAL ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF
PUBLISHING HOUSE "UKRAINIAN WORKER" (1925–1934)**

The article deals with special features of organizational establishment and functioning of party's publishing houses of publishing house "Ukrainian worker" in the context of social changes and political development in USSR in 20th – 30th of XX century.

Key words: publishing, print production, ideology, book distribution, literature.

УДК 94(477)

Ольга Мовчан

**СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ
(ПОЧАТОК 1930-Х РР.).**

Зроблено спробу з'ясувати стосунки українських робітників і радянської влади у контексті антирелігійних кампаній початку 1930-х рр.

Ключові слова: релігійні настрої робітників УСРР, антирелігійна політика радянської держави, початок 1930-х рр., Спілка воєнних безвірників, радянські профспілки.

Найменш дослідженими аспектами проблеми взаємовідносин держави і робітників у радянському суспільстві є ті, що пов'язані з формуванням їх нових світоглядних уявлень, зокрема атеїстичної свідомості. У вітчизняній та зарубіжній історіографії існує чимало праць, у яких всебічно висвітлено політику радянської влади щодо релігії й церкви, а також діяльність квазігромадських організацій атеїстів з проведення відповідної агітації серед населення. Водночас зокрема зміни у світоглядній позиції робітників у них розкрито уривчасто [1; 23]. Виняток становить стаття О. Бойка "Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років XX століття", у котрій на прикладі південного регіону України зроблено спробу розвінчати радянський міф про суцільну атеїзацію робітників у перші десятиріччя радянської влади в УСРР. Всупереч визначенням автором хронологічним межам дослідження, проблема вивчається переважно на документах 1920-х рр. [2, с. 42–50].

Релігійні настрої не досліджувалися також у працях з історії радянського робітничого класу [3], навіть присвячених вивченню його соціально-культурних рис [4]. Останнім часом свідомість населення України почала досліджуватися переважно на прикладі релігійних сільських громад. До вивчення його світоглядної ментальності залучено також нетрадиційні джерела усної історії [5]. На новій документальній базі – матеріалах перепису населення 1937 року – проблема розробляється у російській історіографії. Зокрема, у одній з праць В.Жиромської з демографічної історії РСФРР у 1930-ті рр. розкривається ставлення населення до релігії, досліджується склад віруючих і невіруючих за статтю, віком та грамотністю [6].

Вивчення світоглядних уявлень робітників ускладнює відсутність документальних джерел, які вірогідно відображають їх релігійні настрої. Матеріали перепису 1937 року для цього непридатні, бо не містять інформацію про соціальний склад віруючих. Листи робітничих кореспондентів, котрі друкувалися у газетах і журналах атеїстичного товариства "Воєнний безвірник" заідеологізовані, оскільки проходили попередній відбір цензури. "Небажані" для влади кореспонденції, що осідали у

редакціях, не збереглися. Причина – знищення архівів цих часописів та української секції Всесоюзної спілки воєнних безвірників (ВСВБ), до котрих вони могли потрапити. Виняток становлять листи українських робкорів, які надсилалися до Москви, до газети "Безбожник". Вони зберігаються у фонді Центральної ради Всесоюзної спілки Воєнних безвірників у Державному архіві Російської Федерації. Однак їх кількість незначна [7].

Релігійні настрої населення не набули належного висвітлення і в інформаційних довідках Державного політичного управління (ДПУ). Вони ретельно відстежувалися лише тоді, коли виникала загроза опозиційних виступів віруючих (під час кампаній вилучення церковних цінностей 1922 р. й закриття храмів та зняття їх дзвонів наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Іноді у довідках ДПУ містилась інформація про невиходи робітників на роботу під час релігійних свят і в неділі у зв'язку з переходом на безперервний графік роботи підприємств. Час від часу з'являлися повідомлення про поширення впливу серед населення сектантських груп, що зумовлювалося припиненням діяльності церков.

У цій статті зроблено спробу показати ставлення робітників на прикладі їх різних вікових, соціальних та політичних груп до антирелігійних кампаній влади, що проводилися на початку 1930 рр., насамперед відносно нищення церковної нерухомості й майна.

У таємній доповідній записці ДПУ УСРР № 38569 "Про реагування робітників республіки на закриття церков та зняття дзвонів", надісланій до ЦК КП(б)У 14 лютого 1930 року, їх реакція на ці заходи визначалася нечітко. У ній зазначалося, що "основні кадрові робітники ... жваво підхопили пропозиції ... про закриття церков і зняття дзвонів". Робився наголос також на особливій активності робітничої молоді, "яка в ряді місць є прямим застрільником "походу безбожників". Для підтвердження цього наводилися антирелігійні висловлювання кадрових робітників з деяких підприємств та шахт України. Серед них, зокрема, були робітники Горлівського машинобудівного заводу, котрі розглядали кампанію закриття храмів як складову культурної революції, що мала на меті формування атеїстичного світогляду, шахтарі Сталінського рудоуправління, котрі обстоювали припинення діяльності церков із метою використання їх для розважальних закладів – робітничих клубів, гірників Петрово-Рутченківського рудоуправління, які підтримували ідею закриття храмів також із меркантильних міркувань, звинувачуючи священників у тому, що вони "живуть за чужий рахунок та, крім шкоди, нічого не роблять".

Такі думки найчастіше висловлювали сезонники з сіл, котрі були незадоволені тим, що церковнослужителі стягали плату з їх дружин за відправлення різних релігійних обрядів. "Попа дурять наших баб. Ми, сезонники, на літо від'їжджаємо, залишаємо у селах своїх дружин, – говорив один з робітників Горлівського машинобудівного заводу, – а вони, попа, заправляють ними як схочуть. Ми надсилаємо [дружинам] гроші, цим грошам попа ведуть облік і, залежно від цього, беруть [платню] за різні богослужіння – хрестини, похорони й т. ін., а баби – дури, не навчилися ще розуміти, як їх обробляють попа" (будівельне бюро). Намагаючись захистити свої гаманці, вони закликали владу посилити антирелігійну роботу на селі та критикували її за те, що вона "усю увагу звертає на робітників, звільняє їх від релігійного дурману, але не дивиться, що робиться у селян".

У радянській пресі друкувалося чимало колективних листів робітників з клопотанням до влади про зняття дзвонів і закриття храмів, що мало засвідчити пролетарський характер антирелігійної політики. Зважаючи на "добровільно-примусову" практику підписання таких документів, ініційовану членами партії, їх не можна використовувати для оцінки ступеня атеїзації населення та робітничого класу зокрема. Але держава свідомо вдавалася до такої фальсифікації, використовуючи ці листи як основний доказ для підтвердження ідеологічного міфу про атеїстичний світогляд робітників, що сприяло у нищенні свого ідеологічного конкурента – церкви.

Фальсифікацію про антагонізм між робітниками й священиками мали підтримувати радянські історики. Власну точку зору рідко хто з них висловлював. Стверджувати, що наприкінці 1930-х рр. мільйони робітників та особливо колгоспників продовжували ще тією чи іншою мірою вірити у Бога, входили до релігійних організацій, виконували релігійні обряди і звичаї, як це зробив Ф. Олещук, було небезпечним [8, с. 15]. Тенденція до перегляду уявлень щодо атеїзації суспільства намітилася у другій половині 1980-х років.

Проте й позиції атеїстів не були однаковими. На противагу радикалам, котрі виступали за примусове закриття церков, більш помірковані визнавали адміністративні методи боротьби з релігією недостатньо ефективними. Вони вважали, що її належить проводити не методами "кавалерійських атак", що не змінюють світоглядних уявлень віруючих, а шляхом систематичної культурно-освітньої роботи у масах. Такої точки зору, зокрема, дотримувалися робітники Одеського заводу ім. В. Леніна. Один з них зазначав: "Ми нічого не маємо проти закриття церков, але цей процес має відбуватися правильно. Самі віруючі повинні відмовитися від релігії, а цього можна

досягти при перевихованні мас". Думку про те, що "насильницьким порядком закривати релігійні осередки зайве", поділяли робітники Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського [9, арк. 17].

Помірковані атеїсти відмовлялися ставити підписи на колективних заявах-клопотаннях до органів влади про закриття церков. Свою позицію вони обґрунтовували не політичними переконаннями – прихильністю до демократичних принципів свободи совісті та віросповідань, а побоюванням образити релігійні почуття близьких для них людей – батьків, дружин, бабусь і дідів. З цього приводу один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління говорив: "Ми, робітники, у своїй більшості, безперечно, не віруємо в бога й стоїмо за закриття церков та синагог, але було б великою заслугою держави, коли б вона шляхом роз'яснення переконала наші родини і відсталих робітників у неіснуванні бога". Їх занепокоєння з приводу виникнення сімейних конфліктів на релігійному ґрунті підтримали також гірники Горлівського рудоуправління й робітники Луганського заводу ім. Жовтневої революції [9, арк. 17].

Деякі атеїсти – противники адміністративного закриття церков, зокрема шахтарі з Горлівського рудоуправління вважали, що з часом церква відживе сама по собі, оскільки молодь туди не ходить, а священики з часом щезнуть, та пропонували дочекатися кращих часів [9, арк. 17].

До найбільш активних противників закриття релігійних інституцій, за висновками інформаційно-оперативного відділу ДПУ, належали робітники старших вікових груп. Це твердження суперечить попередньому висновку авторів інформаційної довідки ДПУ про те що, "основні кадрові робітники, [серед яких частка немолодих була найбільшою], не настроєні релігійно, жваво підхопили пропозиції про закриття церков" [9, арк. 17].

Висвітлюючи позицію останніх, автори довідки водночас робили наголос на непохитності релігійних переконань віруючих робітників, які вважали, що репресивні заходи їх не тільки не змінять, а й, навпаки, зміцнять. Що в разі закриття храмів вони будуть молитися вдома чи влаштують нелегальний молитовний будинок приватно, зокрема, зазначали трудівники Артемівського содового заводу "Червоний хімік", Херсонського заводу ім. Г. Петровського та Одеського судноремонтного ім. А. Марті [9, арк. 18].

Віруючі робітники не тільки звинувачували владу у пограбуванні релігійних громад і порушенні політичних свобод громадян (совісті та віросповідання), а й висловлювали незадоволення з приводу використання культових споруд для центрів атеїстичної пропаганди. Вони пропонували державі закривати не церкви, а шинки, де споюють народ, а для клубів і будинків культури будувати нові приміщення [9, арк. 18].

Віруючі з Артемівського заводу "Червоний хімік" та Херсонського заводу ім. Петровського вважали, що більшість робітників виступає проти закриття храмів і зняття дзвонів, але, боячись переслідувань на підприємствах, голосує на загальних зборах за пропозиції безвірників. Вони не вірили офіційній пропаганді, що кампанія нищення храмів ініційована робітниками. "Всюди кажуть, що закриття церков вимагають самі робітники, а, насправді, робітники ніколи не порушували такого питання. Як завжди, партійці на зборах поставлять питання на голосування і хочеш – не хочеш, голосуй, а то буде тобі погано і виходить, що робітники самі вимагають", – казали вони [9, арк. 18].

Віруючі викривали таку ганебну практику фальсифікації парткомами й профспілками підписів робітників на клопотаннях про закриття релігійних інституцій: "Ми знаємо, як вони вчиняють. Заяви підпишуть декілька комуністів, а потім будуть цим спекулювати, що мовляв підписалися всі робітники", – обурювався махінаціями членів партії один з робітників Одеського заводу ім. Калініна. "Зараз комуністи проводять кампанію по закриттю церков, не рахуючись із бажанням робітників. Зібрали на збори 20 осіб та ухвалили "закрити". Загалом як їм подобається, так і роблять. Було багато випадків, коли підписувався один за закриття церков, а [після цього] на чужі прізвища підписувалися ще 15–20 осіб", – звинувачував членів партії один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління [9, арк. 18].

Форми опору віруючих робітників кампанії нищення церков були різноманітними. Як члени релігійних громад, вони надсилали колективні скарги про закриття церков й утиск своїх прав та свобод до органів влади, а, крім того, брали участь у нелегітимних акціях – у захисті культових споруд, розповсюдженні листівок антирадянського змісту, поширенні містичних чуток щодо провісників "страшного суду", що нібито з'являлися, залякували атеїстів фізичною розправою тощо [9, арк. 19–20].

Віруючі з Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського заявляли, що продовольчі ускладнення і дорожнеча є покаранням божим за безвір'я. "Поки ми вірили у бога і церкву, то не ходили ми голі й не були голодні як зараз", – вважали вони. Аналогічні думки висловлювали також робітники Одеського заводу ім. Старостина та шахтарі Сніжанського руднику [9, арк. 20].

Погрози фізичної розправи на адресу руйнівників храмів – побиттям палицями і каменями (на заводі ім. Старостина, й навіть убивством (на Одеському заводі "Більшовик") свідчили про безсилля

віруючих захистити свої права законним шляхом. З цієї ж причини ними поширювалися і чутки про різні "дива" та "кінець світу", що нібито насувається. Зокрема, на заводі ім. Старостина агентами ДПУ зафіксовано чутки про те, що у одному із сіл, поблизу Одеси, у проваллі зникло зерно, зсипане до церкви, а в іншому – дзвін, знятий із дзвіниці. На Дніпропетровському заводі ім. Ф. Дзержинського поширювалися чутки про близький "кінець світу" у зв'язку з тим, що в одному із сіл жінка породила чорта з рогами [9, арк. 19].

Намагаючись захистити релігію, віруючі розповсюджували на підприємствах листівки із закликом до атеїстів не ставити підписів на колективних заявках про закриття храмів. Наприклад, у селищі № 2 Петрово-Рутченківського рудоуправління було розкидано листівку такого змісту: "Від імені православних прохаємо всіх невіруючих не заважати нам вірувати і не відбирати нашу церкву. Якщо закриєте – поплатитеся своїм життям, бо ми не забудемо свою православну церкву до кінця життя. Хто насмілиться підписатися за закриття церков, той буде знищений!" [9, арк. 20]

У зв'язку із зняттям дзвонів поширювалися зокрема й антисемітські настрої. Українські та російські робітники нерідко ототожнювали ініціаторів цієї кампанії – більшовиків – з євреями, необґрунтовано звинувачуючи останніх в утиску прав православних. "Ми знаємо, що знімати дзвони будуть наші партійці і жида, а старих робітників там не буде. Їм, [партійцям та іудеям], не жаль наших почуттів і бажань, що їм схочеться, те й роблять, а нумо, якщо б взяли за синагоги, то б вони [інше] заспівали, але синагоги чіпати не будуть", – казав з цього приводу один з робітників-антисемітів Херсонського заводу ім. Г. Петровського. Аналогічні претензії на адресу євреїв висловлювали серед дніпропетровських вантажників, шахтарів Будьонівського рудоуправління й антисемітські налаштованих працівників багатьох інших підприємств [9, арк. 20].

Гострі прояви незадоволення на ґрунті закриття релігійних інституцій фіксувалися серед дружин робітників, особливо старших вікових груп, а також тих, котрі мешкали на селі або недавно переїхали до міст. Наприклад, на Рутчинківському руднику дружини гірників мали намір надіслати делегації до Харкова та Москви з клопотанням не закривати церкви й молитовні будинки, а робітників Дніпропетровського заводу ім. Ф. Дзержинського – зібрати кошти для викупу храмів у влади. Жінок розлючувало те, що з ними ніхто не радився, чи варто закривати церкви, чи ні. "Це – насильство, – обурювалися вони, – нікого не запитали, нікому слова не дали казати, взяли й позакривали церкви" [9, арк. 20].

Виборюючи свої права на виконання релігійних потреб, вони пропонували державі "розкріпачувати" їх не шляхом закриття храмів, а за допомогою звільнення від побутових проблем, які забирали весь вільний час. "Як церкви закривати, так навчилися, а за чергами і за забезпеченням продуктами не дивляться, ніби це їх не стосується. Всюди кажуть, що жінок розкріпачили і що жінки вільні, але немає гіршої кабали, як простояти у черзі", – скаржилися робітниці Горлівського машинобудівного заводу [9, арк. 20].

Деякі з них, зокрема віруючі дружини робітників Одеського судноремонтного заводу ім. А.Марті, вважали нищення церков та зняття дзвонів справою рук контрреволюціонерів, які пролізли до влади і таким чином намагаються розпалити національну ворожнечу, щоб нацькувати росіян на євреїв і навпаки [9, арк. 20].

Останні надіялися, що їх чоловіки не підтримують кампанію нищення храмів, а у разі їх насильницького захоплення вчинять опір, щоб захистити віруючих та церкву від репресій. Критикуючи антирелігійну політику, вони зазначали, що антицерковні заходи держави викликають значне незадоволення серед населення, що їх чоловіки вийдуть протестувати проти такого насильства, а коли не підуть їм назустріч, то вони самі вчинять бунт. Зокрема, так були налаштовані віруючі дружини робітників Одеського заводу ім. Калініна [9, арк. 20].

Не менш активно захищали релігію від наступу влади віруючі робітниці. На підприємствах, у яких використовувалася переважно жіноча праця, як, наприклад, на Одеській джутовій фабриці, вони зривали профспілкові збори, присвячені обговоренню питання про закриття храмів, і закликали атеїсток взяти участь у страйку, коли антицерковні заходи проводитимуться, не рахуючись з думкою віруючих. "Якщо ми будемо мовчати, то зроблять так, як вони хочуть, тому ми маємо кинути роботу й відкрито висловити свою думку щодо того, щоб не чіпали наших церков", – заявляли вони [9, арк. 20].

Проти закриття релігійних інституцій звичайно були й робітники з невизначеними світоглядними уявленнями. Так, шахтарі Петрово-Рутченківське рудоуправління зазначали, що не хочуть глумитися над божим храмом [9, арк. 17].

Не користувалися підтримкою робітників й інші антирелігійні державно-партійні заходи. Тим більше, що на початку 1930-х рр., у зв'язку з поповненням робітничих кадрів вихідцями з сіл в їх складі збільшився прошарок віруючих.

Адміністративним шляхом здійснювалася кампанія нищення ікон й інших предметів культу, котрими користувалися віруючі під час відправлення релігійних обрядів вдома. Робітники-атеїсти, уникаючи конфліктів із віруючими родичами, намагалися зберегти ці речі в родині, приховуючи цей факт від сусідів та співробітників. Однак це їх вилучали активісти ВСВБ, комсомолу чи профспілок під час обшуків, влаштованих у квартирах робітників [10]. У примусовому порядку, згідно з рішенням професійних спілок організовувалися публічні акції нищення предметів культу. Тому до повідомлень радянської преси про багатотисячні демонстрації безбожників на підтримку антирелігійних акцій варто ставитися критично [11]. Їх добровільними учасниками в більшості були безпартійні активісти, комсомольці й комуністи.

Під тиском квазігромадських організацій здійснювалася і кампанія, скерована на "відвикання" робітників від відзначення церковних свят, пов'язане з викорінюванням багатовікових релігійних традицій. Можливість їх святкування скасував закон про перехід на безперервний робочий тиждень у 1929 р., згідно з яким недільні вихідні, на котрі припадали церковні свята, стали буднями [12]. Хоча вони опинилися під забороною, робітники продовжували їх відзначати, особливо Різдво та Великдень. Наприклад, на останній вони приносили до цехів крашанки, паски, горілку й намагалися умовити адміністрацію зменшити час роботи у цей день. У святкових застіллях на робочому місці їх охоче підтримували робітники-атеїсти, іноді комсомольці та партійці. Святкова обстановка відчувалася і у робітничих селищах. Дружини робітників йшли молитися до навколишніх сіл, де ще залишилися церкви, відверто христосувалися на вулицях, де було багато п'яних, оскільки горілчані крамниці працювали довше, ніж завжди [13].

Відзначення заборонених свят порушувало графік роботи підприємств. Під час їх кількість прогульників порівняно з буднями нерідко зростала удвічі-утричі. Катастрофічні виробничі наслідки мало відзначення релігійних свят зокрема там, де працювали багато вихідців із сіл, особливо на будівництвах та шахтах Донбасу. Наприклад, на спорудженні "Будинку студента" у Сталіно на Великдень 1930 року не вийшла на роботу половина робітників, а на шахтах "Вітка" і "Путинка" – майже дві третини (60 %) [14].

Разом із тим були підприємства, на які у релігійні свята виходили на роботу майже всі робітники [15]. Це пояснювалося не їх атеїстичними переконаннями, а нагадуванням адміністрації й професійних спілок напередодні цих свят про перспективу в випадку прогулів бути звільненими чи покараними матеріально [16]. Миттєвої атеїзації свідомості населення відбутися не могло. Проте преса писала про успіхи антирелігійних кампаній на багатьох підприємствах [15].

На більшості останніх на початку 1930-х рр., за свідченням робітничих кореспондентів, таких кампаній не проводилося. Робори скаргилися на те, що висуванці-робітники, які потрапляли на керівні адміністративні та профспілкові посади, звичайно вважали антирелігійну роботу зайвою і непотрібною, котра відволікає від виконання виробничих завдань, оскільки після закриття церков парафіян серед робітників не залишилося. "Ми діло робимо, немає коли возитися з безвірниками", "для боротьби з богом, якого немає, гроші не потрібні", "церкву закрили, чого ще треба?", – вважали вони. Антирелігійну роботу ігнорували й керівники Всеукраїнських комітетів профспілок, що у жовтні 1930 року двічі зривали нараду з антирелігійної роботи, котру безуспішно намагалася скликати ВЦРПС [17]. Не випадково XVI з'їзд ВКП(б) визнав антирелігійну роботу профспілок незадовільною [16].

Всупереч реальній ситуації, у радянській історіографії стверджувалося про активну атеїзацію населення у 1930-ті рр. Вагомим аргументом, що мав підтвердити цей міф, були статистичні дані про невпинне збільшення членів ВСВБ. Тільки за рік, упродовж травня 1931 – травня 1932 рр. їх кількість збільшилася в УСРР удвічі – до 1620 тис. осіб. Проте чимало новостворених осередків спілки, про успішну організацію котрих намагалися як найшвидше відзвітувати регіональні центри ВСВБ, існувало лише формально. Їх члени не мали членських квитків та не сплачували внесків, а збори після установчих не скликалися [18].

Причиною цього були адміністративні методи організації руху безбожників, коли до їх лав в обов'язковому порядку зараховувалися всі члени професійних спілок, згідно з рішенням загальних зборів про колективний вступ робітників до ВСВБ. "Паперові" чи "списочні" безбожники не проявляли активності, й антирелігійна робота припинялася навіть там, де раніше існували невеличкі, але працездатні осередки ВСВБ, до складу котрих входили переконані атеїсти [19]. Водночас на багатьох підприємствах, навіть таких індустриальних велетнях, як завод ім. Г. Петровського, де працювали 35 тис. робітників, осередків спілки взагалі не було [20].

Незважаючи на те, що колективний вступ робітників до ВСВБ, який спричинив бюрократизацію цього руху, ініціювали партійні органи, у цьому "гріху" були звинувачені професійні спілки. Вивести останній із кризового становища мали надзвичайні заходи. [21]. Однак, "штурмові" місячники мали тимчасовий ефект, а в 1932 році вони виявилися зовсім безрезультатними [22]. Криза руху

войовничих безвірників, що виникла у 1932–1933 рр., загострилася в середині та тривала до кінця 1930-х років [23, с. 15]. Політика форсованої атеїзації населення виявилася неефективною.

Документи ДПУ щодо ставлення робітників до антирелігійних кампаній початку 1930-х рр. свідчать про їх неоднозначну реакцію на ці заходи у межах окремих соціальних, вікових, гендерних і політичних груп, залежно від релігійних чи атеїстичних переконань, а також про мозаїчність світоглядних уявлень останніх. Спроби влади закрити храми, вилучити з домашнього вжитку предмети культу, необхідні для відправлення релігійних потреб, а також скасувати церковні свята, наштовхувалися на спротив не тільки віруючих, а й робітників з невизначеними світоглядними уявленнями, а також тих атеїстів, котрі не визнавали насильницьких методів боротьби з релігією, не виключаючи комсомольців та партійців. Опір політиці форсованої атеїзації, залежно від форм його прояву, долався адміністративно-репресивним чи пропагандистськими заходами за сприянням квазігромадських організацій – ВСВБ.

Список використаних джерел

1. Крапивин М.Ю. Религиозный фактор в социально-политической жизни советского общества (октябрь 1917 – конец 1920-х гг.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / М. Ю. Крапивин. – СПб., 1999. – 712 с.; Демідова Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період непу (1921–1928 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. С. Демідова. – К., 2005. – 200 с.; Пашенко В. Більшовицька держава і православна ква в Україні. 1917–1930-ті рр. / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.; Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А. М. Киридон. – К., 2006. – 523 с.; Силантьев В.І. Влада і православна в Україні (1917–1930-ті рр.). / В. І. Силантьев. – Х., 2005. – 401 с. 2. Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття / О. В. Бойко // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соціологічно-політичних досліджень. – 2004. – №3 (35). – С. 42–50. 3. Коровин Н.Р. Рабочий класс России в 30-е годы / Н. Р. Коровин. – Иваново: Изд-во Ивановского гос. ун-та, 1994. – 151 с.; Калистратов Ю.К. Рабочий класс и советская культура в 20–30-е гг. ХХ ст. / Ю. К. Калистратов – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского, 1998. – 209 с. 4. Постников С.П., Фельдман М.А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900–1941 гг / С. П. Постников, М. А. Фельдман. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 476 с. 5. Бублик О.І. Православне духовенство та віруючі радянської України в опозиційності атеїстичній теорії і практиці (1920–1930-ті рр.). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І.Бублик. – Луганськ, 2011. – 245 с.; Бойко О.В. Протидія православної церковної громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті рр. ХХ ст. (на матеріалах Південної України). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – 253 с.; Нолл В. Релігія та експресивна культура/Трансформація громадянського суспільства: усна історія селянської культури 1920–30 років / В. Нолл. – К.: Центр досліджень усної історії та культури "Родовід", 1999. – С. 261–332. 6. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное / В. Б. Жиромская. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 185–217. 7. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р- 5407, оп. 2. 8. Олещук Ф. Религиозные пережитки трудящихся СССР и пути их преодоления / Ф. Олещук. – Сталинград, 1940. – 40 с. 9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3193, арк. 17–20. 10. Войовничий безвірник. – Харків. – 10 січня 1930. 11. Войовничий безвірник. – Харків. – 1 вересня 1930. 12. Костылева И.Н. Праздничная культура Европейской России в 1918–1930-х гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 "Всемирная история" / И. Н. Костылева. – Сыктывкар, 2005. – 24 с. 13. Войовничий безвірник. – Харків. – 8 червня 1930. 14. Войовничий безвірник. – Харків. – 27 квітня 1930. 15. Войовничий безвірник. – Харків. – 22 квітня 1931. 16. Войовничий безвірник. – Харків. – 26 травня 1931. 17. Войовничий безвірник. – Харків. – 20 травня 1930, 31 жовтня 1930; 15 січня 1931. 18. Войовничий безвірник. – Харків. – 20 травня 1930. 19. Войовничий безвірник. – Харків. – 11 лютого 1932. 20. Войовничий безвірник. – Харків. – 16 серпня 1932. 21. Войовничий безвірник. – Харків. – 29 червня, 16 серпня 1932. 22. Войовничий безвірник. – Харків. – 9, 23 травня 1932. 23. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40-ві рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. О. Дудка. – К., 2005. – 200 с.

Ольга Мовчан

ОТНОШЕНИЕ РАБОТНИКОВ УССР К АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ ВЛАСТИ (НАЧАЛО 1930-Х ГГ.).

Сделана попытка выяснить отношения украинских рабочих и советской власти в контексте антирелигиозных кампаний начала 1930-х гг

Ключевые слова: религиозные настроения рабочих УССР, антирелигиозная политика советского государства, начало 1930-х гг., Союз воинствующих безбожников, советские профсоюзы.

Olga Movchan

**ATTITUDES TO WORKERS USSR ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE AUTHORITIES
(BEGINNING 1930).**

An attempt to find out the relationship of workers and Ukrainian Soviet anti-religious campaigns in the context of the early 1930s

Key words: religious sentiments workers SSR, anti-religious policy of the Soviet state, the beginning of 1930, the Union militant bezvirnykiv, the Soviet Union.

УДК 355.484(477.8) "1941"

Леонід Кривизюк

**ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗОВАНИХ КОРПУСІВ У ТАНКОВІЙ БИТВІ НА
ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1941 РОКУ**

Стаття присвячена одній з найбільших танкових битв Другої світової війни в районі Дубно-Броди-Луцьк. Проаналізовано місце і роль механізованих корпусів, діяльність командувача і штабу фронту та командирів і штабів об'єднань і з'єднань Південно-Західного фронту на початковому етапі війни між Німеччиною і СРСР.

Ключові слова: фронт, механізований корпус, танкова битва, Західна Україна, Південно-Західний фронт.

Вивчення історії Другої світової війни буде не повноцінним, якщо не висвітлювати драматичні події, що відбулися в Україні в початковий період німецько-радянської війни. Глибоке, всебічне та незаангажоване вивчення воєнно-історичних подій в Україні періоду Другої світової війни на сьогодні має важливе наукове і суспільно-політичне значення, оскільки сприяє об'єктивному висвітленню періоду новітньої історії України, пов'язаного з відродженням національної військової традиції та українського військового будівництва.

Актуальність обраної проблематики полягає у дослідженні маловідомих фактів використання механізованих корпусів на початковому етапі німецько-радянської війни в районі дії Південно-Західного фронту (ПЗФ).

Об'єкт дослідження – механізовані корпуси під час участі в боях на німецько-радянському фронті у червні 1941р.

Предмет дослідження – діяльність вищого командного складу Південно-Західного фронту щодо підготовки танкових військ до війни та принципів їх бойового застосування, результати та ефективність їх реалізації на початковому етапі війни між Німеччиною і Радянським Союзом.

Історіографія проблеми, яка включає питання бойового застосування танкових військ, надзвичайно широка і багатогранна. І цільне місце тут займає радянська історіографія, а з кінця ХХ ст. – російська історіографія. І це при тому, що військові історики СРСР довгий час не наважувалися сказати або бодай зачепити правду про радянські танкові війська на початковому етапі війни. Організація бойового використання танкових військ на початковому етапі німецько-радянської війни не була висвітлена у радянській воєнно-історичній літературі і згадувалася, зазвичай, як прикордонні бої. Радянська історіографія, обмежена обов'язковими ідеологічними постулатами, що змушували відштовхуватися від міфу про несподіваний напад 22 червня 1941 р. на мирну країну армії броньованих танків, які в усіх відношеннях перевершували і кількістю і якістю вітчизняну техніку, до кінця так і не змогла комплексно дослідити теоретичні проблеми їх бойового використання, особливо на початковому її етапі [6–7; 22].

Радянська історіографія про радянські танкові війська представлена спеціальними працями радянських дослідників, присвячених танковим військам "Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Військово-історичний нарис" в 4 кн., колективна праця "Радянські танкові війська 1941–1945. Військово-історичний нарис."

Розвитку ідей застосування танків на початковому етапі німецько-радянської війни в сучасному бою були присвячені роботи Є. Дрига, І. Дроговоза, С. Білініна, С. Мощанського, В. Дайнеса [1–3, 8, 14].

Стаття представлена архівними матеріалами Центрального архіву Міністерства оборони Російської федерації щодо забезпечення механізованих корпусів Київського особливого воєнного округу (КОВО) озброєнням і військовою технікою напередодні війни [9–13] та використання тактики застосування танків німецькими військами [19].